

KÜFELİLERİN HZ. OSMAN'A MUHALEFET ETMELERİNİN SEBEPLERİ

Ünal KILIÇ*

unalkilic@hotmail.com

Anahtar kelimeler: Halife Osman, Velid b Ukbe, Said b. el-As, Kufelilerin Muhalefetleri, Revadif, Ehlü'l-Eyyam

ÖZET

Bu makale, Hz. Osman'ın hilafeti (24-35/644-655) esnasında ortaya çıkan Küfelilerin muhalefeti ile Irak'ta bazı işgal edilen yerler üzerindeki tartışmalar arasında bir ilişki kurmaya çalışmaktadır. Halife Osman halife olduktan sonra önemli valilik ve komutanlıklara kendi akrabalarını ve kabiledaşlarını tayin etmiştir. Bu durum Halife Osman'a karşı Küfelilerin muhalefetlerinin nedenlerinden birisi olmuştur.

SUMMARY

This article attempts to establish a link between the disputes over some of the occupied territories in Iraq and the Kufan opposition occurring during the reign of the Caliph Othman. (24-35/644-655) The Caliph Othman was becamed caliph, then selected all his important governors and commanders from among his tribe, his relative. This state becamed one of the Kufan's opposition to the Caliph Othman.

Hz. Ömer'in emriyle 17/638 tarihinde Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından Mezopotamya'da kurulan Kûfe şehri¹, aynı halife döneminde kurulan Basra (14/635) gibi idari merkez ve daimi karargah olarak tesis edildi.²

Başlangıçta bir ordugah şehri/ askeri kamp olarak kurulan, zamanla gelişerek yörenin en büyük şehirlerinden biri haline gelen Kûfe, bu bölgenin idari, ticari ve kültür merkezi haline gelerek, değişik zamanlarda olmak üzere iki defa müslümanlara başkentlik yapmıştır.*

Kûfe, kurulduğu andan itibaren İslâm Tarihinde adından çokça bahsettiren bir mekan hüviyetini kazanmıştır. Başlangıçta müspet yönde kendisinden bahsettiren Kûfe, daha sonraki dönemlerde ise İslâm kültürü, düşüncesi ve medeniyetinin gelişmesine katkıları yönüyle bu konumunu korumuştur. Hz. Ali sonrasında ise beklentilerine cevap vermeyen yönetimlerle ters düşerek itirazın, muhalefetin ve isyanın mekanı olarak zikredilmeye başlanmıştır.

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ Kûfe şehrinin neden kurulduğu ve hangi gerekçelerle bu bölgede inşaa edildiği hususunda geniş bilgi için bkz., Hişam Cuayt, *el-Kûfe*, Beyrut, 1993, s.5-25; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s.21-2.

² Khalil Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", trc., Saim Yılmaz, *Sakarya ÜİFD*, 2/2000, s.203.

* Kûfe, Hz. Ali ve Abbasilerin ilk halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffah döneminde müslümanların başkenti olmuştur.

İlk dönem İslâm tarihinin siyasi, askeri, kültürel ve sosyal olaylarının hemen hemen tamamında rol alan ve önemini koruyan Küfe, bahsi geçen konuların anlaşılmasında önemli bir mekan olmuştur. İslâm Tarihinin en netameli konularından olan, Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle neticelenen huzursuzlukların daha iyi anlaşılabilmesi için bu olayda, adeta belirleyici bir noktada duran Küfe'nin rolünün ve tavrının ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmasının faydalı olacağını düşünerek, böyle bir çalışma yapmayı uygun bulduk.

Hız. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan muhalefet hareketleri, sadece Küfe'de olmamış; Basra, Mısır ve hatta devletin başkenti, Halifenin meşruiyetini kendilerine borçlu olduğu Medine'de bile bazı kimseler, Hz. Osman ve idarecilerine karşı seviyesi gittikçe artan bir muhalefet sergilemişlerdir. Halifeye karşı sergilenen bu muhalefet hareketinde, diğer bölgelerden ziyade Küfe'nin daha etkin ve yaygın seviyede rol aldığı söylenebilir. Küfe'nin diğer bölgelere nazaran halife ve diğer yöneticiler tarafından daha çok mağduriyetlere uğratılmalarının ve muhalefet için –kendilerince– daha çok gerekçelere sahip olmalarının bunda etkili olduğu söylenebilir.

Küfelilerin hoşnutsuzluğuna ve buna bağlı olarak isyanlarına yol açan gerekçelere bakıldığında, bunların farklı sebeplere dayandığı görülmektedir. Bizzat Halifenin icraatlarından kaynaklanan sebeplerin yanı sıra, valilerin faaliyetleri, Ümeyye oğullarının halifeye olan yakınlıklarından cesaretle halkın hoşnutsuzluğuna sebep olacak bir tutum içerisinde hareket etmeleri gibi siyasî, ictimai ve iktisadî pek çok sebebin de Küfelilerin isyanında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla makalede bu sebepler üzerinde ayrı ayrı durularak bilgiler verilecektir.

A-Halifenin Şahsî İcraatlarının Küfelilerin İsyanındaki Rolü

Selefi Hz. Ömer'den (13-23/634-644) her yönüyle mükemmel bir devlet idaresi devralan Hz. Osman³, iktidarının ilk altı yılında bu mükemmelliği muhafaza etmiştir. Ancak çeşitli sebeplerle ikinci altı yıl, Hz. Osman açısından hiçte başarılı olmamıştır.

Halife Osman'ın hilafeti, takip edilen siyaset ve meydana gelen olaylar bakımından iki döneme ayrılmıştır: İlk altı yıllık dönem (24-29/644-649); "sükûnet" ve "iyi idare" dönemi; ikinci altı yıllık dönem (30-35/650-655) ise; "karışıklık" ve "kötü idare" dönemi⁴ olarak nitelendirilmiştir. Bu tür bir ayırmda, karışıklıkların ikinci altı yıllık dönemde ortaya çıkmasının etkili olduğu⁵ söylenebilirse de, ortaya çıkan olayların sebeplerini daha önceki dönem içerisinde aramak gerekmektedir.⁶ Zira sosyal olaylar, bir anda gerçekleşmedikleri gibi, etkileri de o anla sınırlı kalmaz; oluşumları için belli süreçlere ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla Hz. Osman döneminin ikinci altı yılında gerçekleşen olaylarda, ilk altı yılda meydana gelen olayların da etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekmektedir ki; Hz.

³ Mevlana Nu'man Şiblî ve Süleyman Nedevî, *Asrı Saadet*, trc., Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1973-1975, V, 12; Nitekim Hz. Osman, hilafete geçtiği gün irad ettiği ilk hutbesinde siyaset ve devlet idaresiyle ilgili bir şey söylememiş, halka sadece dini bir takım telkin ve nasihatlerde bulunmuştur. Bkz., Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, İstanbul 1985, I, 329.

⁴ G. Levi Della Vida, "Osman", *İA*, İstanbul 1965, IX, 430; E. R. Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s.35-6; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s.31.

⁵ Bkz., E. R. Fiğlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, sayı: XX, 227.

⁶ Bkz., Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", *UUİFD*, sayı: 7, cilt: 7, Bursa 1998, s.506.

Osman'ın halifelığının ilk yıllarında İslâm toplumunu sarsacak bir durum ortaya çıkmadı. Çünkü hadiselerin yoğunluğu iç politikada değil, dış politikada idi. Fetihlerin karada ve denizde devam ediyor olması, insanların bu fetihlere katılmaları, dikkatleri içeriden ziyade dışarıya yöneltiyordu.⁷

İslâm Devleti sınırlarının, o günün şartları içerisinde varabileceği en son noktalara kadar ulaşmasıyla birlikte, fethetilen gaziler ve onların fütühat haberleriyle gündemlerini dolduran halkın gündemi giderek değişmeye başladı.

Gündem değişikliğiyle birlikte dikkatler içeriye yöneldi, daha önceden üzerinde durulmayan, basit görülerek geçirilen pek çok hâdise, birer problem olarak konuşulmaya başlandı.

Ordugah şehri olarak sınırdan inşa edilen Kûfe şehrinin halkı, fetihlerle en içli dışı olan kesimdi. Dolayısıyla fetihlerin durması, en çok bunlar arasında gündem değişikliğine, problemlerin gün yüzüne çıkartılmasına ve zamanla büyütülerek, halife aleyhine gerçekleşen hareketlere gerekçe haline getirilmesine yol açtı.

1-Halifenin Akrabalarını Vali Olarak Görevlendirmesi

Küfelilerin huzursuz olma nedenleri arasında ilk sırayı, Halifenin bizzat gerçekleştirdiği bazı uygulamalar almaktadır. İslâm Devletinin diğer bölgelerinde olduğu gibi Kûfe'de de bazı kesimler, Halifeyi kendi akrabalarını önemli görevlere tayin etmekle eleştiriyorlardı.⁸

Hiz. Osman, tesadüflerle izah edilemeyecek bir surette, halifelığının ilk yıllarından itibaren Ümeyye oğulları kabilesine mensup kişileri vali olarak tayin etti ve on iki yıllık halifeliki müddetince selefi Hz. Ömer'in vasiyetine⁹ uyarak iş başına getirdiği Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Musa el-Eş'ârî hariç, eyaletlerden hiç birisinin valilik makamını Ümeyye oğulları dışındaki şahıslara vermedi.¹⁰ İsmi geçen bu iki kişinin tayininin Hz. Ömer'in vasiyetine binaen gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Osman'ın bunların tayininde herhangi bir tasarrufundan söz edilemez.

⁷ Bkz., İrfan Aycan, *Saltanat Giden yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s.105.

⁸ Bkz., İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut 1405/1975, III, 64; Halife b. *Hayyât, Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Umerî, Riyad 1405/1985, s.178; Ebû Ya'kub el-Ya'kubî, *Tarihü'l-Ya'kubî*, thk., Abdu'l-Emir Mühenna, Beyrut 1413/1993, II, 70-1; Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tival*, thk. Abdülmünim Âmir-Cemaleddin eş-Şeyyal, Bağdat 1379/1959, s.139; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire trz., (de Goege neşriden), I, 2840-2849, 2869, 2966, 2983; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh*, Beyrut trz., I-II, 369; İbn Abdîrabbih el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd*, thk. Muhammed Saîd Uryan, Kahire 1359/1940, V, 39; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, Beyrut 1407/1987, II, 343-344; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1399/1979, III, 67-94; Ebû'l-Fida İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Ahmed Ebû Müslim- Ali Necib Advâ, Beyrut trz, IV, 174-5. Ayrıca bkz., Muhammed. Rıza, *Zinnureyn Osman b. Affan*, Beyrut 1402/1982, s.225-227; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, Haz. Mahir İz, İstanbul 1985, II, 288-290.

⁹ Hz. Ömer, kendisinden sonra halife olacak kimseye 'Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kûfe'ye, Ebû Musa el-Eş'ârî'nin ise Basra'ya vali olarak tayin edilmelerini vasiyet etmişti. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldan*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.469; a.mlf., *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 138; Taberî, I, 2802. Vâkıdî, Üsâme b. Zeyd tarihiyle zikrettiği bir rivayette Hz. Ömer'in, kendi tayin ettiği valilerin bir yıl müddetince görevde bırakılmalarını vasiyet ettiğini ifade etmektedir. Bkz., Taberî, I, 2802.

¹⁰ Hz. Osman tarafından tayin edilen valiler ve görevlendirildikleri vilayetlerle ilgili bir liste için bkz., Taberî, I, 2840-9; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 186-7.

Kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığına göre Hz. Osman, Hz. Ömer'in vasiyeti gereğince Küfe valiliğine tayin ettiği Sa'd b. Ebî Vakkas'ı görevden alarak¹¹ yerine ana bir kardeşi olan Velid b. Ukbe'yi tayin etti (26/647).¹²

Hz. Osman'ın kendi akrabalarını önemli görevlere tayini Velid b. Ukbe ile sınırlı kalmadı. Yaklaşık olarak beş yıl Küfe valiliğinde kalan Velid'in azledilmesiyle boşalan valilik makamına, Ümeyye oğullarının bir başka ferdi, Sa'îd b. el-Âs tayin edildi (30/650).¹³

Üçüncü halifenin söz konusu tayin politikası, Küfe dışındaki vilayetlerde de uygulandı. Makalemizin muhtevası gereği Küfe ile ilgili tayinler ve bunlara bağlı gelişmelere genişçe yer vermeden önce, diğer eyaletlere yapılan tayinler hakkında kısaca bilgi vermek daha uygun olacaktır.

Devletin en önemli vilayetlerinden birisinde uzun yıllar¹⁴ başarılı bir şekilde görev yapan Ebû Musa el-Eş'ârî, Basralıların şikayetleri¹⁵ üzerine azledilerek yerine, yine Ümeyye oğullarından, Hz. Osman'ın dayısının oğlu ve henüz 25 yaşlarında olan Abdullah b. Âmir tayin edildi.¹⁶

Mısır'ı fetheden ve Hz. Ömer'in halifeliği müddetince valiliğini yapan Amr b. el-Âs, 25 veya 27 yılında¹⁷ bu görevden alınarak yerine, Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh atandı.¹⁸

Her ne kadar Taberî, Hz. Osman'ın valilerini, istifa etmeleri ve halkın şikayetlerinin artması dışında görevden almadığını¹⁹ söylerse de Ümeyye oğulları dışındaki valilerin, biraz da zayıf bahanelerle görevden alındıkları söylenebilir.

Bu dönemde vali değişikliği sadece Şam'da gerçekleşmedi. Zira Şam valiliği, zaten Ümeyye oğulları kabilesine mensup olan Muaviye b. Ebî Süfyan'da idi. Hz. Osman, Muaviye'yi azletmek bir tarafa, onun idare ettiği sahayı daha da genişleterek yetkilerini artırdı.²⁰

¹¹ Sa'd'ın görevden azledilmesi ve sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz., Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 140; a.mlf., *Futûh*, s.469; Taberî, I, 2811-3; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, thk. Abdüselam Tedmûri, Beyrut 1410/1990, II, 315; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 79; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, şrh., Ali Muhenna, Beyrut 1415/1995, V, 137-8.

¹² Taberî'nin Tarih'inde Seyf b. Ömer tarafından nakledilen rivayete göre bu tayin h. 25 yılında, Vâkidî'ye göre ise h. 26 yılında olmuştur. Geniş bilgi için bkz., *Tarih*, I, 2802, 2811; Ayrıca bkz., Ya'kubî, II, 59; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 82; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnâvut, Beyrut 1414/1994, III, 446.

¹³ Ya'kubî, II, 61; Taberî, I, 2850, 3057-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 107; Zehebî, *Siyer*, III, 446.

¹⁴ Taberî (I, 2828-9) malum sigâ ile onun 6 yıl valilik yaptığını, meçhul sigâ ile ise 3 sene bu görevde bulunduğunu söylemektedir. Abdullah b. Âmir bu altı yılın üç yılını Hz. Ömer döneminde, üç yılını ise Hz. Osman dönemine vali olarak geçirmiştir. Belâzürî, *Futûh*, s. 566, 570; Taberî, I, 2828.

¹⁵ Söz konusu şikayetler hakkında geniş bilgi için bkz., Taberî, I, 2829-2830; İbn Kesir, IV, 159-160.

¹⁶ Belâzürî, *Futûh*, s.564, 566, 570; a.mlf., *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 139; Ya'kubî, II, 61; Taberî, I, 2830; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 99; Halife b. Hayyât, s.161; Zehebî, *Nübelâ*, II, 175.

¹⁷ Amr'ın hangi tarihte görevden ayrıldığı hususunda geniş bir değerlendirme için bkz., Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s.115-121.

¹⁸ Belâzürî, *Futûh*, s.319-325; Ya'kubî, II, 61; Taberî, I, 2813-2815; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 88; İbn Kesir, IV, 157; Halife b. Hayyât, s.161.

¹⁹ Taberî, I, 2814.

²⁰ Hz. Osman'ın halifelğe geçtiği dönemde Muaviye'nin valiliği sadece Şam ile sınırlıydı. Hama, Hıms, Kınnesrîn, Havran ve el-Cezîre'nin yönetimi ise Umeyr b. Sa'd'da idi. Umeyr'in istifa etmesi üzerine buraların yönetimi de Halife tarafından Muaviye'ye verildi. Geniş bilgi için bkz., Taberî, I, 2798; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 95.

Üçüncü halife kendi akrabalarını eyaletlere vali tayin etmekle yetinmedi; başkent Medine'de de söz konusu ailenin en etkili isimlerinden biri olan Mervan b. el-Hakem'i devlet katipliği gibi önemli bir göreve getirdi.²¹

Küfelilerin isyan sebeplerini konu edinen bu çalışmada, Hz. Osman'ın akrabalarını önemli mevkilere getirmesi sebebiyle maruz kaldığı eleştiriler hususunda; diğer bölgelerle ilgili bilgiler verilmeyebilirdi, ancak tarihi gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Osman, söz konusu icraati sebebiyle sadece Küfeliler tarafından değil, devletin diğer eyaletlerinde yaşayanlar tarafından da eleştirilere maruz kalmıştır. Dolayısıyla Küfe dışındaki tayinlerle ilgili bilgiler de, bahsi geçen huzursuzlukların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Hz. Osman'ın politikası diye de nitelendirilebilecek olan 'Ümeyye oğullarının önemli görevlere tayininin' muhaliflerce neden eleştirildiği hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

a-Hz. Osman'ın Akrabalarını Önemli Görevlere Tayininin Eleştirilme Nedenleri

Dinimize göre kişinin kendi akrabalarını sevmesi ve gözetmesi arzulan bir davranış biçimidir.²² Bu sebeple üçüncü halifenin kendi akrabalarına karşı daha düşkün olması, onları daha iyi imkanlara kavuşturmak için gayret göstermesi ilk bakışta yadırganmayabilir. Dolayısıyla ilk bakışta Hz. Osman'ın yakınlarına düşkün olması ve onları önemli mevkilere getirmesi takdir edilmesi gerekir gibi görünmektedir. Durum böyle olunca da Hz. Osman'ın bahsi geçen tutumu sebebiyle eleştirilmesi anlamsız ve haksız bir tutum olarak düşünülebilir. Hz. Osman'ın hangi mülhazalarla akrabalarını valilik makamına ve diğer önemli mevkilere getirdiği hususuna değinmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Hz. Osman'ı bu yönden eleştirenlerin de bir takım gerekçeleri vardır.

Gerek Peygamberimizin, gerekse ilk iki halifenin istisnalar dışında idarede, kendi yakınlarına görev vermedikleri bilinen bir husustur. Hz. Peygamber, Hz. Ali haricinde hiç bir Hâşimî'yi vali olarak tayin etmedi.²³ Onun izinden giden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de, kabiledaşlarını idari görevlere getirmekten şiddetle kaçındılar.²⁴ Böyle davranmakla Peygamberimiz de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de, iktidarın belli bir kabilenin tekeline girmesine, saltanat rejimlerinde olduğu gibi belli zümrelerin hak sahibi olduğu bir yönetim şekline dönüşmesine engel olmak istediler. Bu durumu bilen halk, Hz. Osman'ı söz konusu politikası sebebiyle seleflerinin yolunu

²¹ Ya'kubî, II, 58; Ömer Ferruh, Hz. Osman döneminde Ümeyye oğullarının yönetimde nasıl etkili hale geldikleri hususunda şu ifadelere yer vermektedir: "Hz. Osman uygulamada kavmi Ümeyye oğullarının hilafetteki temsilcisi idi. Gerçekte ise Ümeyye oğullarının lideri Muaviye b. Ebî Süfyan idi. Mervan ise, Benî Ümeyye'nin şeyhi konumundaydı; Hz. Osman'ın katibi olmasına rağmen Muaviye'nin görüşleri doğrultusunda hareket ettiği de olurdu. Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986, s.113.

²² Nahl, 16/90; Nisa, 4/36; Ra'd, 13/25; Nûr, 24/61.

²³ Peygamberimiz in valileri hakkında bkz., Abdurrahman es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, thk., Abdurrahman el-Vekîl, yy., trz., VII, 426-7; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-Ibâd*, thk., Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1414/1994; Halife b. Hayyât, s.96-7; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk., Ali Muhammed el-Bicavî, Beyrut 1412/1992, I, 338, IV, 429

²⁴ Bu ikisinin valilik makamına tayin ettikleri için bkz., Taberî, I, 2798; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 420, III, 77-8; Halife b. Hayyât, s.153-4.

takip etmemekle itham ediyordu.²⁵ Rasûlullah ve ilk iki halife gerekli yerlere yapılan tayinlerde göz önünde bulundurdıkları kriter emanet, ehliyet, güvenilirlik ve tecrübe idi. Bir başka ifade ile onlar, bir şahsı vazifeye tayin edecekleri zaman bahsi geçen kriterleri dikkate alırlardı. Akrabalık bu kriterler içerisinde asla önemli değildi. Ayrıca bunlar işlerini şûra aracılığıyla gerçekleştirirdi. İstişare için seçilen kimseler, ahabın önde gelen şahsiyetleri olurdu. İstişarede de akrabalık belirleyici bir unsur olmazdı.

Seleflerinin aksine hem tayinlerde, hem de istişarede akrabalarını ön plana çıkartan Hz. Osman, böyle yapmakla bütün yönleriyle sevilen ve takdir edilen seleflerinin aksine bir yol izlemekle eleştiriliyordu.

Üstelik o, şûraya dahil etmekle kendisinin halife olmasında büyük katkısı olan Hz. Ömer'in " Ey Osman! Müslümanların yönetimine geçersen, Ebû Muayt oğullarını (Ümeyye oğulları) insanların başına musallat etmesin."²⁶ şeklindeki vasiyetine de uymamakla itham ediliyordu.

Hz. Osman'ın, istişareyi Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Eyyub el-Ensârî v.b gibi ahabın önde gelenleri dururken, Ümeyye oğullarının gençleriyle yapması da toplumda hoşnutsuzluğa neden oluyordu. Zira Hz. Osman'ın kendileriyle istişarede bulunduğu bu gençler, ya Tülekâ' dan*, ya da dinde geçmiş olmamışlardandı. Bunların idari tecrübeleri ve toplum üzerinde önemsenecek kadar nüfuzları da yoktu.²⁷

Diğer taraftan önemli görevlere tayin olunan söz konusu akrabaların yaşlarının küçük oluşu da yadırganıyordu. Yaşı ilerlemiş insanları lider olarak görmeye alışmış Arap toplumu için, gençlerin önemli eyaletlerin valiliğe tayini hoşnutsuzluklara sebep olabiliyordu.²⁸ Hz. Osman tarafından Basra valiliğine tayin edilen Abdullah b. Âmir yirmi beş, Kûfe valiliğine tayin edilen Sa'îd b. el-Âs otuz, devlet başkatipliğine getirilen Mervan b. el-Hakem ise henüz yirmi beş yaşlarındaydı.

İslâm'dan önce ve daha sonraki dönemlerde idarede bulunanların yaşlı ve tecrübeli insanlardan oluşması tesadüften ziyade Arap toplumunun bu yöndeki temayülleriyle açıklanabilir. Gerçi Peygamberimiz 'akıl yaşta değil baştadır' dercesine ehil olmaları halinde gençleri de önemli vazifelere göndermekte tereddüt etmemişti, ancak yılların birikimi olan bu düşüncenin bir anda ortadan kalkması da düşünülemezdi.

Halifenin akrabalarını iş başına getirmesine karşı çıkılışın bir sebebi de bu kimselerin, Halifenin kendi yakınları olmasından cesaretle sergilemiş oldukları sorumsuzluk ve pervasızlıktır. Bu konu hakkında, ileride daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

b-Hz. Osman'ın Akrabalarını Önemli Görevlere Tayin Etme Sebepleri

Genelde her bölgeyi, konumuz itibarıyla ise Kûfelileri, Halife aleyhine bir tavır içerisine iten 'akrabacılık' politikası, yukarıda zikredilen mülahazalarla eleştirilmiştir.

²⁵ M. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1413/1993, IV, 350-353.

²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Taha Muhammed ez-Zübnâ, Beyrut 1967, I, 30

* Mekke'nin fethinden sonra müslüman olanlara verilen genel bir isimdir.

²⁷ M. Rıza, s.209-210.

²⁸ Riyad İsa, *en-Niza beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1406/1985, s.92.

Aynı şekilde Hz. Osman'ın da akrabalarını önemli görevlere tayin hususunda kendince tutarlı nedenleri olmalıdır.

Makalemizde bu bölüme kadar Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerle ilgili devletin geneli göz önünde bulundurularak bilgiler verildi. Hz. Osman döneminin daha iyi anlaşılabilmesi için verilen bu bilgilerin, bu dönemin genel karakterinin bilinmesi için lüzumlu olduğu düşüncesiyle bu ayrıntılara değinildi. Bundan sonraki kısımda ise Hz. Osman'a muhalefette Kûfeliler ön plana çıkartılacaktır.

Daha önce de işaret olunduğu üzere Hz. Osman, diğer eyaletlerde olduğu gibi Kûfe'ye de akrabalarını tayin etmiştir. Hz. Osman döneminin problemlili diliminde iş başına getirilen valiler, Velid b. Ukbe ve Saîd b. el-Âs idiler.

Hz. Osman'ın bu şahısları, devletin en problemlili eyaletlerinden olan Kûfe'ye²⁹ tayin etme sebepleri hakkında da şunlar söylenebilir:

Öncelikle Hz. Osman'ın fitratından kaynaklanan bir özelliği; akrabalarına karşı fazlaca düşkün olması, söz konusu tavrında etkili olmuştur.³⁰

Akrabalarına fazlasıyla düşkün olan³¹ Halife, onlara olan sevgisini göstermek için bolca ihsanlarda bulunduğu gibi önemli mevkilere de tayin etmiştir. Kendisini bu tür icraatleri sebebiyle eleştirenlere ise böyle yaparak 'sıla-i rahim'i koruduğunu' söylemiştir.³²

Üçüncü halife, izleyeceği siyaseti başarma hususunda akrabalarına daha çok güveniyordu. Başarılı olmasını en fazla akrabalarının isteyeceğini düşünerek, siyasetini uygulamada kilit noktalar olarak gördüğü mevkilere akrabalarını getiriyordu.³³ Hz. Osman, kendisinin akrabalarına bağlı olduğu gibi onların da kendisine bağlı ve muîf olacağını tahmin etmişti. Ancak sonuç böyle olmamış, Hz. Osman onların hırslarına mağlup olmuştur.³⁴

Hz. Osman'ın akrabalarını önemli görevlere tayininde göreve getirilen şahısların şahsî kabiliyetlerinin de, bu vazifeleri yerine getirebilecek kabiliyette olmalarının da etkili olduğu söylenebilir.³⁵

Hz. Osman'ın diğer bölgelerde olduğu gibi Kûfe valiliğine tayin ettiği valiler de, Halifeye göre valilik yapabilecek kabiliyet ve tecrübeye sahiptiler. Velid b. Ukbe, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde aktif bir tavır sergileyerek Cezîre'nin fethi esnasında Rebia kabileleri üzerine tayin olunmuştu.³⁶ Azledilmesinden önceki beş yıllık valiliği esnasında iyi bir yönetim tarzı sergileyerek, halkın sevgisini kazanmıştı.³⁷

²⁹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret İşıltan, Ankara 1963, s.21.

³⁰ Abdulaziz es-Salim, *Tarihu't-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1406/1986, s.556; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, trc., E. R. Fiğlalı- Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970, s.42; M. Rıza, s.210; E. R. Fiğlalı, *İtikadi*, s.38.

³¹ Abdulaziz es-Salim'e göre bu düşkünlük zaafiyet derecesindeydi. Krş. Bkz., s.556.

³² Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, V, 28. M. Rıza, Halifenin önemli mevkilere vali olarak tayin dışında başka şekillerde de akrabalarına iyilik edebileceğini söylemektedir. bkz., s.225.

³³ Fiğlalı, *İtikadi*, s.38; Mahayudin Hj. Yahaya, "Kûfan Political Oppositaton in the Mid-Seventh Century A.D.", *Hamdard Islamicus*, Karaçi 1996, vol: XIX, no: 4, s.5-6; Vida, IX, 429.

³⁴ E. R. Fiğlalı, *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s.37.

³⁵ Mahayudin, s.5-6; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc., E. R. Fiğlalı, Ankara 1981, s.13. Watt, aynı yerde şu ifadelerle yer vermektedir: "Hz. Osman akrabasını tayin etmişse, bu onların idarî iktidarı, emniyet ile birleştirmelerinden dolayı idi. O, yetersiz akrabaların sıkıcı isteklerini reddetti."

³⁶ Belâzurî, *Futûh*, s.469-473; Taberî, I, 2805.

³⁷ Taberî, I, 2840; Kâdi Ebû Bekir İbnü'l-A'rabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevkifi's-Sahâbeti Bâde Vefati'n-Nebî*, thk. Muhibbüddin el-Hatib, Kahire 1399/1970, s.106, 1 nd.

Aynı şekilde babası Âs b. Saîd'in vefatından sonra Hz. Osman'ın himayesinde büyüyen Saîd b. el-Âs³⁸, Muaviye komutasındaki Şam fetihlerine katılarak iyi bir komutan olarak şöhrete kavuşmuştur.

Bununla birlikte şunu da hatırlatmakta fayda vardır ki, böylesine önemli eyaletlerde valilik yapmak için gerekli yetenek ve tecrübe sadece Hz. Osman'ın akrabalarında yoktu. Aksine onlardan çok daha yetenekli, tecrübeli ve İslâm'da kıdem sahibi sahâbîler vardı. Ancak Halife, Sâbikûn'dan olanlar yerine bunları tercih etmiştir.

Halife Osman'ın akrabalarını atamasında bir başka gerekçesinin de, akrabalarını tayine kendisini yetkili görmüş olmasıdır. Yani o, dilediği kişiyi vali yapma hak ve yetkisine sahip olduğunu düşünüyordu. Bu gerekçe ile ilgili olarak Câbirî'nin söyledikleri dikkat çekici niteliktedir:

"İsyanın sebeplerinden biri de halifenin yetki ve tasarruflarının sınırlandırılmamasıdır. Bu, ne Ebû Bekir, ne Ömer, ne de Osman'ın biatında olmuş bir şeydir. Bunun sebebi ise, o dönemde Arap siyasi aklına egemen olan 'ordu komutanı' örneğinin, sorumluluk meselesinin ortaya atılmasına izin vermemiş olmasıdır. O dönemde görev ve sorumluluklar meselesi, üzerinde düşünülen bir konu değildi. Çünkü o dönem, fetih, ganimet ve yeryüzüne dağılma dönemiydi. Ganimetler çoğalıp, insanların durumu ancak itiraz ve protesto konusu edilerek hallolunur bir hal alınca, sorumluluklar meselesi gündeme geldi. Osman'ın önemli görevlere akrabalarını tayin etmesi ve ganimetlerin 1/5 şeklinde paylaşılmasında görev sınırlarını aşması... İsyancılar ona karşı ayaklandıkları zaman onlara şöyle seslenmişti: 'Hangi hakkınız çiğnenmiştir? Allah'a yemin olsun ki, kendisi hakkında ihtilafa düşmediğiniz (Ömer'i kastediyor) seviyesine ulaşma konusunda kusur etmedim. Mal artacağı kadar arttı, bu artan konusunda istediğimi yapma hakkına sahip değilsem, niçin halife oldum? (...) İstediklerinizi tayin, istemediklerinizi görevden alacağsam ya ben kimim? O zaman her şey sizin elinizde demektir.' ...O, bu sözleriyle malın fazlalığı üzerinde istediği gibi tasarruf etmesinin kendi sorumluluğunda olduğuna inanıyordu. Memurları ve valileri tayin de sadece onun görevlerindendi. Otorite bu yetkilerden soyutlanırsa, içerik anlamını yitirmiş olurdu."³⁹

Halifenin yakınlarını işbaşına getirme sebeplerinden bir diğeri de, bunu yasaklayan bir hükmün, dinimizde yer almamasıdır. Nitekim Hz. Peygamber, istisnaen olmakla birlikte bir akrabasını, damadı ve amcasının oğlu Hz. Ali'yi, vali tayin etmişti. Nitekim Osman'dan sonra halife olan Hz. Ali de Ubeydullah b. Abbas'ı Yemen'e, Kusem b. Abbas'ı Mekke ve Taife, Abdullah b. Abbas'ı Basra'ya, kucağında büyüttüğü Muhammed b. Ebî Bekir'i Mısır'a tayin etti.⁴⁰ Şayet devlet başkanlarının akrabalarını vali tayin etmesi suç olsaydı, Hz. Peygamber böyle davranmazdı.⁴¹ İslâm'da valilerin nasıl tayin edileceğine dair kesin kurallarının olmamasının, Hz. Osman'a bu meseleyi istediği şekilde çözmesinde yardımcı olduğu

³⁸ İbn Sa'd, V, 32; Taberî, I, 2850-1.

³⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, trc., Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar, Ankara 2001, s.87-8; a.mlf., *Siyasal Akıl*, s.450-1

⁴⁰ Taberî, I, 3087-8, 3230, 3245-6.

⁴¹ İbnü'l-Arâbî, s.101, 1nd.

söylenbilir. Zira naslar ve uygulamalarda görülen boşluk, Halifenin akrabalarını vali tayin etmesini kolaylaştıracak nitelikteydi.

Kanatımızca Hz. Osman, bir halife olarak sevdiği ve güvendiği, kabiliyetli olarak bildiği kişileri devleti yönetmek için planladığı siyasetine yardımcı olmaları için dilediği ve uygun gördüğü makamlara tayin hakkına sahip olmalıdır. Üstelik bunu yasaklayan bir hüküm de yoktu. Dolayısıyla bunda yadırganacak bir durum söz konusu olmamalıydı. Ancak, uzun yıllar sonra tekrar idareye, akrabaları olan Hz. Osman vasıtasıyla iyice yerleşen Ümeye oğulları, başta Kûfe olmak üzere tüm İslâm beldelerinde sınırsız yetkilerle halk üzerinde diledikleri gibi tasarrufta bulunmuşlardır. Söz konusu idareciler, bu yetkiyi bizzat Halifeden almasalar da Halifeye akraba olmalarının, onlara keyfi davranma cesaretini verdiği söylenebilir.

B- Valilerin Uygulamalarından Kaynaklanan Sebepler

Daha öncede belirtildiği üzere Sa'd b. Ebî Vakkas'ı Hz. Ömer'in vasiyetine binaen Kûfe valiliğine tayin eden Hz. Osman, yaklaşık bir buçuk yıl sonra onu görevden alarak, ana bir kardeşi olan Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'ı atadı (26/647). Velid'den sonra ise Kûfe valiliğine Saîd b. el-Âs geçti (30/650).

Hz. Osman döneminde adem-i merkezîyetçi bir yönetimin varlığından söz etmek mümkündür. Zirâ Halife, iktidarı döneminde merkez (Medine) dışındaki eyaletlere tayin ettiği valilere geniş yetkiler vermişti. Öyle ki söz konusu eyalete atanan valiler, bağımsız bir idareci gibi eyaletlerinde diledikleri gibi uygulamalarda bulunuyorlardı. Bu sebeple Kûfe'de meydana gelen huzursuzluklarda adı geçen valilerin de rolünün önemli olduğu söylenebilir.

1- Velid b. Ukbe

Üçüncü halifenin ilk altı yıllık dönemi boyunca İslâm devletinin diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Kûfe'de de sükunet ve huzur dolu günler geçirilmekteydi. Söz konusu dönemde valilik makamına geçen Velid b. Ukbe, yaptığı fetihler ve gerçekleştirdiği icraatlarla Kûfelilerin sevgisine mazhar oldu.⁴² Velid 5 yıl boyunca Kûfelilerin huzursuzluğuna neden olacak herhangi bir icraatta bulunmadı. Öyle ki, evinin kapısını bile söktürmüş, böylece halktan dileyenin dilediği zaman kendisiyle görüşebilmesine imkan sağlamıştı.⁴³

Kûfelilerin Velid hakkındaki sözü edilen olumlu tavırları 30/650-655 yılına gelindiğinde değişmeye başladı.

Kaynaklar, Velid'in Kûfe valiliğinden azledilmesiyle ilgili iki farklı rivayete yer vermektedirler.

Birinci rivayete göre Kûfeli bir grup genç⁴⁴, Kûfe eşrafından İbnü'l-Heysümân el-Huzâî'ye saldırdılar. Saldırganlar, bağırarak yardım talebinde bulunan ve kendilerine kılıçla direnmeye çalışan İbnü'l-Heysümân'ı öldürdüler. Olaya muttali olan Ebû

⁴² Taberî, I, 2813, 2850; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 82-3; Zehebî, *Siyer*, III, 414-5; a.m.f., *Nübelâ*, II, 170.

⁴³ Taberî, I, 2812-3, 2840; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105; ayrıca bkz. İbnü'l-A'râbî, s.107-8.

⁴⁴ Bunlar arasında Zübeyr b. Cündeb el-Ezdi, Müverri' b. Ebî Müverri el-Esedî ve Şübeyl b. Übeyy el-Ezdi öne çıkan isimlerdi. Bkz. İbn Sa'd, V, 33; Taberî, I, 2840-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105-6.

Şureyh el-Huzâî ve oğlu da saldırganlar tarafından aleyhlerine şahitlik ederler endişesiyle öldürüldüler.⁴⁵

Durumu Halifeye bildiren Vali Velid, Halifenin emriyle -daha önceden tutuklatıp hapse attığı şahısları- idam ettirdi.⁴⁶ İdam olunan gençlerin yakınları, Halife ve Vali aleyhine döndüler. Özellikle Küfe'de meydana gelen olayları Halifeye bildirerek oğullarının idam olunmasına yol açan valinin açığı aramaya başladılar. Böylece validen intikam almış olacaktı. Bekledikleri fırsat ortaya çıkmıştı: Velid, Hz. Ömer döneminde el-Cezire bölgesine vali olarak tayin edilmişti. O, bu görevi esnasında Benû Tağlib kabilesine misafir olmuştu. Bu esnada tanıştığı şair Ebû Zübeyd, söz konusu kabile içerisinde yaşayan bir Hıristiyan'dı. Adı geçen kabile mensupları Ebû Zübeyd'in dayıları oluyordu. Dayıları ona olan borçlarını ödemek istememişlerdi. Velid'in devreye girmesiyle dayılarından alacağını tahsil eden Ebû Zübeyd ile Velid arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Zamanla iki dost haline gelmişlerdi. Aradaki bu dostluk Ebû Zübeyd'in müslüman olmasına yol açmıştı.⁴⁷ Bir süre sonra Küfe'ye Vali olarak giden Velid'in daveti üzerine buraya gelen Ebû Zübeyd, valilik kasrına misafir olmuştu. Velid tarafından öldürülen gençlerin babaları, onun aleyhine kullanabilecekleri fırsatı yakaladıklarını düşünerek harekete geçmişlerdir. Bu kişiler, Ebû Zübeyd'in hâla Hıristiyan olduğunu, şarap içmek isteyeceğini, Velid'in de misafirin bu isteğini yerine getireceğini düşünerek harekete geçtiler. Küfe eşrafına giderek, Velid'in söz konusu misafiriyle birlikte şarap içtiğini, dolayısıyla bu durumun açığa çıkartılması gerektiğini söylediler. Bir grupla Velid'in evine aniden girildi. Ancak söz konusu şahıslar düşündükleri gibi bir manzara ile karşılaşmadılar. Öldürülen gençlerin babalarına alet olan kişiler pişman oldular. Velid bu olayın üzerini örttü ve halifeyi haberdar etmedi. Ancak Velid aleyhine kampanyalara devam eden öldürülen gençlerin babaları, onun şarap içtiği şayiasını sürdürdüler. Hatta gece sohbetine iştirak ettikleri valinin, bir ara uyuklamasını fırsat bilerek, parmağındaki mührünü/yüzüğünü çalarak Medine'ye, Halife Osman'a götürdüler ve valisinin şarap içtiğini, sarhoş olduğunu ifade ettiler. Yüzüğü, onun parmağından sızıp kaldığı esnada çaldıklarını iddia ettiler. Halifenin sıkıştırması üzerine daha önceden Velid'in şarap içtiğini söyleyen şahitler, bu sefer, 'hayır şarap içtiğini değil de sakalından şarap damladığını veya şarap kustuğunu gördük' demeye başladılar. Bunun üzerine Velid'i Medine'ye getiren Hz. Osman, onunla konuştu. Velid, kendisi aleyhinde şahitlik yapan bu kişilerin neden böyle davrandıklarını anlatarak, kesinlikle şarap içmediğini söyledi. Buna rağmen had cezasına çarptırılarak valilikten azledilmekten kurtulamadı.⁴⁸

Velid'in Küfe valiliğinden azledilmesine giden süreçle ilgili olarak İslâm Tarihi kaynaklarında, daha çok yer alan ikinci rivayet ise şu şekildedir: Gece geç saatlere kadar içki içen Velid, sarhoş bir vaziyette iken sabah namazını kaldırmak üzere mescitte cemaatin önüne geçmiştir. Sabah namazının farzını iki yerine dört rek'at

⁴⁵ Ebû Şureyh el-Huzâî, sahâbî idi, Medine'den gelmişti. Küfe'de divana kaydolup cihada gitmek istiyordu, söz konusu olayın geçtiği gece İbnü'l-Heysümân'a misafir olmuştu. Bkz. Taberî, I, 2841; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105.

⁴⁶ Taberî, I, 2840-2841; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105.

⁴⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 140 Onun İslâm'ı iyi yaşayan biri olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bkz., Taberî, I, 2843; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105-6.

⁴⁸ Taberî, I, 2843-5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 106-7; İbn Kesir, IV, 161; İsfahânî, V, 139-140.

olarak kıldırılmış, selam verdikten sonra arkasına dönerek, cemaate “isterseniz biraz daha artırayım” demiştir. Olayın tüm Kûfe’de duyulmasıyla, Valinin şarap düşkünü bir kişi olduğu Kûfe’de dilden dile dolaşmaya başlamıştır. Söz konusu hususun Halife’ye de bildirilmesinden sonra Medine’ye çağrılan. Velid, had cezasına çarptırılarak görevden alınmıştır.⁴⁹

Yukarıdaki rivayetler birbirlerinden farklı olmakla birlikte ikisinin de birleştiği ana tema, Vali Velid’in şarap içtiği iddiasıyla Halife’ye şikayet olunması ve sonra da had cezasına çarptırılarak görevden alınmasıdır.

Neticede Kûfe şehrini beş yıl problemsiz bir şekilde idare eden ve çıktığı fetihlerde başarılı sonuçlar elde eden Velid b. Ukbe, idarî bir beceriksizlik veya yetersizlikten değil, dini bir hükme aykırı hareketi iddiasıyla valilikten alınmış oldu.⁵⁰ Böylece Velid’den intikam almaya çalışanlar bu arzularına kavuştular.⁵¹ Valinin bundan önceki beş yılda içki içtiğine dair bir haberin olmaması da onun öyle iddia olduğu gibi şarap düşkünü bir şahıs olmadığını göstermektedir. Ayrıca valiye muhalif olmasına rağmen vali aleyhine sayılabilecek bir haber İbn Mes’ûd’a bildirildiğinde o, bu habere itibar etmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki söz konusu haberi kendisine ulaştıranların şahsiyetlerini göz önünde bulundurarak bu haberi ciddiye almamıştır.⁵² Halifenin de ilk başta Kûfelilerin iddialarına temkinle yaklaştığı, onları şüphelye karşıladığı anlaşılmaktadır. Ancak Kûfe’de vali aleyhine oluşan havanın kendisine de yönelmesini önlemek ve “Halife, akrabası suç işlediği halde onu cezalandırmadı, ona müsamaha gösterdi” denilmesin diye onu cezalandırmış olmalıdır.⁵³

Öyle anlaşılıyor ki Velid’e, şerî had cezası Halifenin emriyle uygulanmıştır. Bu ceza sebebiyle oğulları idam edilen bir grup Kûfe’li vali aleyhinde çalışmaya başlamışlardır. Ancak tüm Kûfelilerin bu gruba alet olduğu söylenemez. Kûfelilerden vali aleyhinde çalışanlardan bir kısmının ise başka sebeplerinin olduğu söylenebilir. Bu hususta ileriki sayfalarda bilgiler verilecektir.

2- Saïd b. el-Âs

Velid b. Ukbe’nin görevden alınmasından sonra Kûfe valiliğine Saïd b. el-Âs tayin edildi. (30/650)

Saïd de selefi Velid gibi Kûfelilerle iyi geçinmek için gayret sarf etti. Şehrin önde gelenlerini kendi evinde tertip edilen sohbetlere çağırdı. Kendisi de Kûfelileri hemen her fırsatta ziyaret etmeye çalıştı. Onlarla istişare etti.⁵⁴ Saïd, Halife ve kendisinden önceki vali aleyhine oluşan olumsuz düşüncelerin giderilmesi için Kûfelilerin gönlünü

⁴⁹ İbn Kuteybe, s.37; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 142-3; Ya'kubî, II, 59; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 345; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 107; İbnü'l-Esir, bu rivayetin değerine göre daha meşhur ve güvenilir olduğunu belirtiyor., bkz., *Usdu'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1409/1989, IV, 676; Salim, s. 554.

⁵⁰ Apak, s. 498.

⁵¹ Şarap içtiği iddiasıyla suçlanan Velid’in söz konusu fiili işlediği hususunda bir takım şüpheler görünmektedir. Özellikle iddiada bulunan şahıslar, Velid’den intikam alma çabasındaki kişilerden oluşuyordu. Ebû Zeyneb, Ebû Müverri, ve Cündeb gibi. bkz. Taberî, I, 2844-5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105-7; İsfahânî, V, 141-2.

⁵² Taberî, I, 2845.

⁵³ Taberî tarafından nakledilen rivayete göre Hz. Osman “Biz hadleri uyguluyoruz, yalan yere şahitlik eden cehennemdeki yerine hazırlasın. Sen sabret ey kardeşim! (Velid’i kastederek)” diyerek bu konudaki şüphelerin ortaya koymuştur. *Tarih*, I, 2848. Velid’in şarap içmesi ile ilgili rivayetlerin bir kritiği için bkz. İbnü'l-A'rabi, s. 109, 1-2 dn

⁵⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VI, 151; Taberî, I, 2915 –6; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 109, 138.

kazanabilecek faaliyetler yaptı. Ancak diğer bölgelerde olduğu gibi Küfe'de de fitne ateşi bir kere tutuşmuştu. Kolay kolay söndürülemezdi. Fitne peşinden koşan kimseler adeta fırsat kolları hale gelmişlerdi.

Yeni vali Saîd aleyhine Küfelilerin beklediği fırsat hakkında kaynaklarımızda iki değişik olaydan bahsedilir.

Birinci rivayete göre Küfelilerle dostluk kurmak için oluşan meclislerinde onları misafir eden Saîd, umduğunun tersine bir durumla karşılaşmıştır. Seyf b. Ömer'in rivayetine göre söz konusu huzursuzluk ilk olarak Huneys b. Hubeş'in, Talha b. Ubeydullah'ın ne kadar cömert birisi olduğunu söylemesiyle patlak vermiştir. Hubeş'in bu sözüne karşılık Saîd b. el-Âs "en-Neşâstec⁵⁵ gibi bir yerim olsaydı siz o zaman cömertlik nasıl olurmuş görürdünüz" diyerek karşılık vermiştir. Saîd'in güvenlik kuvvetlerinin başkanlığını yapan Abdurrahman b. Huneys el-Esedî ise Saîd'e yönelerek "Fırat'ın Küfe'ye bakan tarafında yer alan ve Kisra ailesine ait olan el-Miltât'ın senin olmasını çok isterdim." dedi. Mecliste bulunanlardan Küfeli eşraftan bazı kimseler, 'nasıl olur da bize ait olan bir yerin valinin olmasını istersin?' diyerek Abdurrahman'ın üzerine yürümüşlerdir. el-Eşter, İbn Zî'l-Habeke, Cündeb, Sa'sa, İbnü'l-Kevvâ, Kümeyl b. Ziyad ve Umeyr ed-Dabiî, Abdurrahman'ı ve kendilerine engel olmaya çalışan babasını bayılıncaya kadar dövmüşlerdi. Kendi hanesinde kendi görevlisinin feci şekilde dövülmesine mani olmak için elinden geleni yapan Saîd bunda başarılı olamamıştı. Bu olaydan sonra dövülen kimselerle yakınları⁵⁶, halife ve vali aleyhine dönmüşlerdir.⁵⁷

Küfelilerin Saîd'le anlaşmazlığa düşmeleriyle ilgili Taberî'nin Şa'bi kanalıyla rivayet ettiği ikinci bir rivayet ise kaynaklarımızda daha yaygın olarak zikredilmektedir.⁵⁸

Bu rivayete göre Saîd b. el-Âs, Küfe eşrafından Mâlik b. Ka'b, Esved b. Yezid, Alkame b. Kays, Mâlik b. el-Eşter ve daha başkalarıyla oturuyordu. Sohbet esnasında söz alan Saîd şöyle dedi: "Sevâd, Kureyşlilere ait bir bahçedir."⁵⁹ Toplantıda bulunanlardan el-Eşter şu sert karşılığı verdi: "Kılıçlarımızla kazandığımız ve bize ait olan bir arazi için sen nasıl olur da Sevâd'ın kendi kavmine, Kureyşlilere ait olduğunu söyleyebilirsin!"⁶⁰

Bu sert konuşması sebebiyle el-Eşter'e valinin huzurunda bulunduğunu hatırlatan Abdurrahman b. Huneys el-Esedî⁶¹ ile babası, el-Eşter ve adamları tarafından feci şekilde dövüldü. Valinin kendi konağında meydana gelen bu olay Benî Esed kabilesinin vali ve halife aleyhine dönmeye yol açtı." Bu olaydan sonra Küfelilerin gönlünü kazanmak için onlarla sürekli birlikte olan Saîd, Küfelileri bir daha

⁵⁵ Fırat'ın Küfe'ye bakan tarafında yer alan çok verimli bir arazidir. Talha b. Ubeydullah burayı Hicaz'da oturan Küfelilere Hayberdeki hissesini vererek almıştı. İslah ederek çok daha verimli hale getirmişti, bkz. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, thk., Abdulaziz el-Cündî, Beyrut 1410/1990, V, 330.

⁵⁶ Bu şahıslar Küfenin kalabalık ailelerinden Benü Esed kabilesine mensuplardır. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152.

⁵⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; Taberî, I, 2908-9; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 137-8.

⁵⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; Taberî, I, 2916; İbn A'sem, I-II, 383; Mes'ûdî, II, 346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 138-9.

⁵⁹ Saîd'in söylediği sözle ilgili kaynaklarda zikredilen metinlerle ilgili farklar için bkz. İbn Sa'd, V, 32; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 151-2; Taberî, I, 2916; İbn A'sem, I-II, 383; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 138-9.

⁶⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; Taberî, I, 2916; İbn A'sem, I-II, 383; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139.

⁶¹ Valinin Sâhibu's-Şurtası'dır. Bkz., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139-140.

evine kabul etmeyeceğini söyledi. Bu karar da vali aleyhine oldu. Zira şimdiye kadar Kûfelilerin ne düşündüklerini, Kûfe'de ne olup bittiğini kendi meclisinde düzenlenen sohbetler vasıtasıyla öğrenen Vali, bundan mahrum kaldı. Artık Kûfe'de akşamları pek çok evde, Vali Saîd ve Halife aleyhinde konuşmalar yapılmaya başlandı.⁶²

Rivayetlerdeki farklılıklara rağmen Seyf ve Şa'bi'nin rivayetinde çelişki bulunmamaktadır. Zira her ikisi de başlıca şikayet konusunun Sevâd arazisi olduğunu kabul etmektedir. Ancak Şa'bi iki önemli ayrıntı üzerinde durmaktadır. İlk olarak, vali Kureyşlilere terkedilmiş araziyle ilgili olarak ayrıcalıklı bir hak verme niyetinde idi. İkinci husus ise Sevâd arazisinin Kûfe'de başlıca çekişme konusu olması idi. Şa'bi'nin işte bu iki önemli hususla ilgili rivayeti diğer kaynaklarca da te'yid edilmektedir.⁶³

Bu esnada durumun çok tehlikeli bir hal aldığını düşünen Kûfe eşrafından bazı kimseler, fitneye meyilli olduklarını düşündükleri kimselerin sürgün edilmesi ricasıyla Hz. Osman'a bir mektup yazdılar. Mektubu alan Halife, bu kimselerin Muaviye b. Ebî Süfyan'ın idaresi altında olmalarını sağlamak amacıyla Şam'a sürülmelerini Kûfe valisine emretti. Halife aynı şekilde bir mektupla da Muaviye'yi Şam'a gelen heyet hususunda ikaz etti.⁶⁴

Şam'a gidenler Muaviye'nin bütün gayretlerine rağmen olumsuz tavırlarını sürdürdüler. Öyle ki Şam'da bile ortalığı karıştırmak için uğraşmaya başladılar. Bunları ıslahın mümkün olmadığını gören Muaviye, Hz. Osman'a bir mektup yazarak kendisine gönderilen kişilerin Şeytanın diliyle konuşan akılları ve dinleri bulunmayan, ayrılık ve fitneyi arzulayan kimseler olduğunu ifade etti. Ayrıca bunların Şam'da kalmalarının tehlikeli ve gereksiz olduğunu dolayısıyla burada kalmalarını istemediğini de söyledi. Halife, bunların Hıms bölgesinde bulunan Abdurrahman b. Halid b. Velid'in yanına göndermelerine dair bir mektup gönderdi. Mektubu alan Muaviye bunları Hıms'a gönderdi. Abdurrahman'ın sert tutumu sebebiyle eski tavırlarından pişman olduklarını ve vaz geçtiklerini söyleyen söz konusu şahıslar, bunlardan haberdar olan Halife tarafından Kûfe'ye dönme iznine kavuştular. Ancak döndüklerinde daha büyük bir fitneyi başlattılar.⁶⁵

Yukarıdaki verilen bilgilerden de anlaşılacağı kadarıyla Kûfeliler'i Halife aleyhinde olmaya sevk eden hadiseler, pek te büyütülecek cinsten değildir. Halifenin akrabalarını vali yapması, valilerden birinin şarap içmesi, diğerinin de Sevâd'la ilgili bir söz sarfetmiş olması, bütün bunların koca bir şehrin halkının büyük çoğunluğunun huzursuzluğuna ve idarecilerine karşı isyanına neden olabilecek kadar önemli olmadığını düşünüyoruz. O halde bunların isyanlarında başka sebeplerin de etkili olduğu söylenebilir.

C- İctimaî, Siyasî ve İktisadî Değişikliklerin/ Rekabetlerin Rolü

Daha önce de belirtildiği üzere Hz. Osman her yönden intizam ve asayişin hükümran olduğu bir devletin başına geçmişti. O, halife olması sebebiyle irad ettiği

⁶² krş. bkz. Taberî, I, 2909; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139.

⁶³ krş., bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; İsfahânî, V, 134; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 346; İbn A'sem, I-II, 383; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139-140.

⁶⁴ bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 154-5; Taberî, I, 2909; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139

⁶⁵ Sürgüne gönderilenler, Muaviye'nin bunlarla konuşmaları vb. konularda geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 155-8; Taberî, I, 2917-2921; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139-140.

hutbede, siyaset ve devlet idaresi ile ilgili bir şey söylememiş halka sadece dini nasihatlerde bulunmuştur.⁶⁶ Hz. Peygamberin kontrolünde şekillenmeye başlayan İslâm toplumu, ilk iki halifenin de dirayetli ve isabetli kararlarıyla olumlu yönde değişimini ve gelişmesini sürdürmeye başlamıştır.

Ancak Hz. Osman dönemine gelindiğinde toplum her yönden hızlı bir değişim içerisine girmişti. Nicelikteki değişikliğin yanında nitelikte de farklılaşmalar başladı. Zenginlik, israf ve zevke düşkünlük arttı. Değişimin en hızlı yaşandığı mekan ise Kûfe idi. Zira Kûfe, bir ordugah şehri olarak Hz. Ömer tarafından buraya sonradan iskan edilen gazilerin yaşadığı bir şehirdi. Derleme toplama bir nüfus yapısı vardı.⁶⁷ Ayrıca şehirde Kuzeyli ve Güneyli Arap kabileler, Ehlü'l-Eyyâm ve Revâdif, zenginler ve fakirler şeklinde tasnif edilen gruplar da mevcuttu. Söz konusu gruplar arasındaki ilişkiler, dostane olmaktan uzaktı. Rekabete dayalıydı. Aralarında çıkan anlaşmazlıklar vali veya halifeye mal edilebiliyordu. Hz. Ömer uyguladığı siyasetle bu gruplar arasında devlet namına bir denge kurmuş kendi döneminde Kûfe'de geniş çaplı bir huzursuzluk yaşanmamıştır.

Hz. Osman'ın idaredeki bir takım yanlış ve isabetsiz icraatları bu gruplar arasındaki potansiyel rekabet duygusunu harekete geçirmiştir. Dolayısıyla halife ve valilerin en küçük açıkları, bu gruplar tarafından abartılarak huzursuzluk olarak derhal değerlendirilmiştir.

Açıkça görülmektedir ki, Hz. Osman devri, Ömer devri değildir. Ömer'in aynı yöndeki icraatını ve yaptığı yenilikleri kabul eden halk, Osman'ıninkileri kabul etmemektedir. Bunun sebebi ise Osman zamanında içtimai ve iktisadi hayatta meydana gelen hızlı değişikliklerdir.⁶⁸

Konumuz gereği Kûfe'de meydana gelen hızlı değişim ve buna bağlı olarak ortaya çıkan rekabet cepheleri hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

1- Ehlü'l-Eyyâm-Revâdif Rekabeti

Kûfe'ye fetihlerle birlikte gelen, fetihlerde aktif olarak rol alan ve Kûfe'nin kuruluşunda itibaren Kûfe'ye yerleşenlere "Ehlü'l-Eyyâm" denilmektedir. Kûfe'nin kurulmasından çok daha sonra buraya gelen ve Irak'taki fetihlerde bulunmayanlar ise "revâdif" şeklinde isimlendirilmektedirler. Söz konusu iki tabir makalemizin bundan sonraki bölümlerinde sık sık kullanılacaktır.⁶⁹

Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına doğru Kûfe'ye doğru yapılmakta olan göç arttı. Bunda söz konusu dönemde fâtiler tarafından ele geçirilen muazzam servet, çok geniş ve verimli araziler etkili oldu.

Arap kabilelerinin Arabistan'dan Kûfe'ye doğru sürmekte olan göçleri, Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarına doğru en önemli problem haline geldi. Bu kabilelerin gelişlerinin hiç te küçümsenemeyecek etkileri oldu. Bu etki, sadece 'atâ' yani

⁶⁶ Bu hutbe ile ilgili olarak bkz. Taberî, I, 2800; İbn Kesir, IV, 153.

⁶⁷ Kûfe'nin demoğrafik yapısı hakkında geniş bilgi için bkz., Söylemez, s.95-176.

⁶⁸ Hizmetli, s. 173.

⁶⁹ Söz konusu nitelendirmeler, kaynaklarımızda zaten mevcuttur. Krş. bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152-3; Taberî, I, 2490, 2850,2851,2852,2853; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 503; III, 108, 137, 139

maaşlarla sınırlı kalmadı, aynı şekilde Sevâd'daki terkedilmiş arazinin sistemini de etkiledi.⁷⁰

Arap kabilelerinin Kûfe'ye yönelik göçü, Velid b. Ukbe döneminde daha da arttı.⁷¹

Söz konusu göç sebebiyle Kûfe'de Revâdif çoğunluk, Ehlü'l-Eyyâm ise azınlık haline geldi.⁷²

Revâdif'in sayıca artışı Ehlü'l-Eyyâm'ı bir takım sebeplerle huzursuz etmeye başladı. Söz konusu artış Kûfe'de iskan problemini doğurdu. Nitekim söz konusu iskan problemi Taberî'nin şu ifadesiyle net bir şekilde ortaya konulmuştur:

"Revâdif'in sayısının artması, diğerlerinin sıkıntıya girmesine yol açtı. Zira Revâdif arasında akrabaları bulunan Kûfeli'lerden çok sayıda akrabaları olanlar, evlerini terk ediyorlardı. Diğer taraftan yeni gelenler arasında kabiledaşları az olanlar ise, şayet bunları terk edilmiş evlere veya başka yerlere yerleştiremezlerse, - kendilerinin sıkıntıya girmelerine yol açsa bile- bunlara ev yapıyorlardı."⁷³

Aslında Ehlü'l-Eyyâm-ı Halife ve Vali aleyhine davranmaya sevk eden etken, merkezi iktidarın, kendilerini bir takım icraatlarla etkisiz hale getirmeye çalıştığını düşünmeleridir. Bunlar, yeni göçlerle kendilerinin azınlık hale getirilmesini de söz konusu plan doğrultusunda yapılan bir icraat olarak düşünüyorlardı. Hz. Osman döneminde Kûfe'de inşa edilen Dârü'z-Ziyâfe (Misafirhane)'nin kuruluşunu da merkezi otoritenin kendi üzerindeki kontrolünün aracı olarak değerlendirmişlerdir.

Abdullah b. Mes'ûd, Halifenin talebine binaen Kûfe'de bir Dârü'z-Ziyâfe yapmıştır. Bu misafirhane, Kûfe'de akrabası olmayanlara, özellikle de ticaret için gelenlerin hizmetine tahsis edildi.⁷⁴ Misafirhane kurulması projesi, Ehlü'l-Eyyâm'dan biri olan ve şimdiye kadar tâcirlerin misafir edilmesini üstlenen, bu maksatla da pazar yeri civarında bir yer tahsis eden Ebû Semmâl el-Esedî'nin sert muhalefetiyle karşılaştı.⁷⁵ Misafirhane tesisi, Ehlü'l-Eyyâm tarafından sadece, devletin tacirlerinden alınacak vergiyi kontrol altında tutma çabasından ibaret olduğu şeklinde anlaşıldı.⁷⁶

Hz. Osman, Kûfe'de yaşayan, ancak ücret divanına (divânu'l atâ) kaydedilmeyen kölelere her ay fazladan (fudûl) ödemede bulundu. Üstelik kölelerin sahiplerine buğday cinsinden verdiği özel rızık tahsisatını da yine vermeye devam etti.⁷⁷ Velid de aynı şekilde hareket ederek Kûfe'deki çocuklara ve kölelere harçlıklar vermiştir.⁷⁸

Ehlü'l-Eyyâm, söz konusu tavrı da merkezi iktidarın Kûfe'deki Revâdifin gönlünü kazanarak otoritesini güçlendirmek istediği şeklinde düşünüyordu.⁷⁹

⁷⁰ Mahayudin, s.5.

⁷¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152-3; Taberî, I, 2490, 2850

⁷² Taberî, I, 2490-91.

⁷³ Taberî, I, 2490-91.

⁷⁴ Taberî, I, 2843; Belâzurî, *Fütûh*, s. 398.

⁷⁵ Taberî, I, 2842.

⁷⁶ Mahayudin, s.6.

⁷⁷ Taberî, I, 2845.

⁷⁸ Taberî, I, 2850; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 105.

⁷⁹ Mahayudin s.6-7.

Bu sebeple Ehlü'l-Eyyâm, Revâdî'ye karşı hiçte iyi hisler taşııyordu. Revâdî' Halife/ Valinin Küfe'de otoriteyi ele geçirmek için kullandıklarını düşünüyordular. Dolayısıyla sudan bahanelerle memnuniyetsizliklerini izhar ediyorlardı.⁸⁰

Ehlü'l-Eyyâm'dan bazıları etkili bir konumdaydı. Hz. Ömer döneminde Iraktaki toprakların fethinde komutanlık yapanlar bile vardı. Bunların bir kısmı sergilemiş oldukları muhalif tavırları sebebiyle görevden uzaklaştırılmışlardı.⁸¹ Bazıları ise Saîd b. el-Âs tarafından terbiye edilmeleri için önce Şam'a, Muaviye'nin yanına, daha sonra ise Hims'a, Abdurrahman b. Halid'in huzuruna gönderilmişlerdi.⁸² Ancak bu tedbirler, Ehlü'l-Eyyâm'ın daha önceden sahip olduğu itibar ve nüfuzu şimdi Revâdî'ye kaptırmasına veya merkezi otoritenin kendileri üzerindeki tahakkümüne razı olmaları için kafi gelmedi.

Hz. Osman'ın son dönemlerinde Küfe'ye vali olarak atanan Saîd'in, Hz. Osman'a yazdığı mektupta 'şerefli ve faziletli insanların (Ehlü'l-Eyyâm) kahredilip ileri gelenlerinin zillete düşür edildiklerini, şehre sefih ve bedevî Araplar'ın (Revâdî) hakim olduğunu, üstün ve şerefli kimselere itibar edilmediğini' yazmış olması⁸³ bu iki grup arasındaki itibar mücadelesinin hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir.⁸⁴

Öyle anlaşılıyor ki Ehlü'l-Eyyâm, Küfe'ye önceden gelmenin kendilerine büyük bir imtiyaz ve otorite kazandırdığını düşünüyordular. Bu otoritelerini ne Revâdî ne de merkezi otoriteye kaptırmak istemiyorlardı. Onları Küfe'de huzursuz eden şey, merkezi otoritenin söz konusu nüfuzlarını ellerinden almak istemesidir.

Ehlü'l-Eyyâm'ın devlet aleyhine dönmesinde iktisâdi sebeplerin de rolü olmuştur. Ancak bu hususa ileride değinilecektir.

2- Kureyş Kabilesine Duyulan Kıskaçlık

Küfe'de hakim unsur olan Araplar, kendi aralarında homojen bir yapıya sahip olmayıp temelde Güney ve Kuzey Arapları olmak üzere iki büyük gruba ayrılmakta idiler. Bu iki grup arasında öteden beri bir çekişme vardı. Şehir nüfusunun büyük kısmını Yemenliler, bir başka ifade ile Güney Arapları oluşturmaktaydı. Buna karşın devlet yöneticilerinin, valiler ve amillerin –bazı istisnalar olmakla beraber- Kuzey Araplarından oluşması, yani yönetimde Güney Araplarının yeterince temsil edilmedikleri inancının doğmuş olması, bu çekişmeyi sürekli körüklemekteydi.⁸⁵

Hz. Peygamber, Kureyş'in de mensup olduğu Kuzey Araplarındandı. Dolayısıyla Güney Arapları, tarihi rekabet refleksiyle ilk anda ona karşı mesafeli oldular. Ancak Peygamberin eşitlik prensibine gösterdiği hassasiyet sebebiyle Güney Arapları da İslâm'a girmeye başladı. Bu dönemde kayda değer bir çekişme olmadı. Hz. Muhammed'den sonra iş başına gelen halifeler de Kureyş'tendi. Güney Arapları, halifeliğin Kuzey Araplarına geçmesini aleyhlerine bir durum olarak gördüler. Hz. Ebû

⁸⁰ Mahayudin, Küfeli bir grup gencin Revâdî'ye İbû'l-Heyseman'a saldırısıyla gelişen olayları da Ehlü'l-Eyyâm-Revâdî çekişmesinin sonucu olduğunu söyler. Bkz., s.7.

⁸¹ Taberî, I, 2844-5.

⁸² Saîd ayrıca muhaliflerden bazılarını da çeşitli yerlere vali olarak göndererek onların muhalefetinden kurtulmaya çalışmıştır. Bu görevlendirmeler hakkında bkz. Taberî, I, 2927; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 147.

⁸³ Taberî, I, 2852; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 108.

⁸⁴ M. Söylemez'e göre Hz. Ali dönemine kadar devam eden bu çekişme, atıyelerin ayarlanmasıyla büyük ölçüde son bulmakla birlikte farklı alanlarda sürmüştür. bkz. *Küfe*, s. 292.

⁸⁵ Söylemez, s. 28.

Bekir'in yerinde ve zamanında uyguladığı kararlar işe yaradı. Bu dönemde Güney Araplarından bazıları irtidat ettiyse de kararlı politikalarla etkisiz hale getirilerek tekrar devlete itaat etmeleri sağlandı. Hz. Ömer döneminde ise bu grubu huzursuz edecek bir olumsuzluk yaşanmadı. Zira Hz. Ömer iktidarı döneminde kabileler arası dengeyi korumakta son derece titiz davranıyordu.

Hz. Osman ise daha önce de ifade ettiğimiz üzere yönetiminde sadece Kuzey Araplarına özellikle de Kureyş'in Ümeyye oğulları boyuna yer veriyordu. Hz. Osman'ın bu politikası, Güney Araplarının yoğun olarak bulunduğu Kûfe'de Kuzey Araplarından olan valilere karşı tepkilere yol açtı.

Hz. Osman ve valileri Kûfe'de Kureyşlilerin nüfuzlarını ve refah seviyelerini artırıcı tedbirler aldılar. Iraktaki terk edilmiş arazi bu maksatla kullanıldı. Hz. Ömer dönemi boyunca sadece Ehlü'l-Eyyâm'ın kontrolünde olan bu araziler, bunlar tarafından işletildi ve vergi gelirleri de öncelikle bunlar arasında dağıtıldı. Sonuçta onlar bu toprakları kendi özel mülkleriymiş gibi görmeye başladılar. Buraların yönetim şekliyle ilgili her hangi bir değişikliğe karşı çok hassas hale geldiler.⁸⁶

Hz. Osman, Hicazlıları Irak'a iskana özendirmek için arazi takası uygulamasını yürürlüğe koydu. Buna göre Hicaz'da arazisi olanların arazileri devlet tarafından alınacak, karşılığında Sevâd'ın verimli arazileri verilecekti.⁸⁷ Değişim için gerekli arazi özellikle Kureyşli zengin şahıslarda vardı. Toplumun diğer kesimlerinde ise söz konusu değişimde kullanmak üzere arazi fazla yoktu. Dolayısıyla bu uygulamadan en karlı çıkanlar Kureyş kabilesine mensup zengin kişiler oldular.⁸⁸

Kûfe'nin hakim nüfusunu oluşturan Güney Arapları ve özellikle de Ehlü'l-Eyyâm söz konusu değişime sadece seyirci kaldı. Zira onlar, buraların fethinde yer almış olmalarına karşın, kendilerine ganimet olarak toprak dağıtılmamış, atâ (maaş) bağlanmamıştı.⁸⁹ Bu sebeple de arazi mübadelesinde kullanabilecekleri araziler yoktu.⁹⁰

Güney Arapları şimdiki kadar kendi yönetimlerinde olan Kûfe'deki boş arazileri, bahsi geçen değişimle ellerinden alan Kureyşli zenginlere karşı muhalif hale geldiler. Böylece Hz. Peygamber ve ilk iki halifesi döneminde tamamen ortadan kaldırılsa da üstü küllenen Güney-Kuzey rekabeti, üçüncü halifenin bu icraatıyla yeniden alevlenmeye başladı.

Vali Saîd b. el-Âs'ın, Güney Araplarının çoğunlukta olduğu bir toplantıda Sevâd'la ilgili olarak "Sevâd Kureyş'in bahçesidir, Kureyş'e aittir" demesi bu bağlamda düşünüldüğünde neden aşırı tepkiyle karşılandığı, daha kolay anlaşılacaktır. Zira Ehlü'l-Eyyâm, buraların fethinde aktif olarak rol almaları sebebiyle bahsi geçen araziden öncelikle kendilerinin pay sahibi olmaları gerektiğini düşünüyordu.⁹¹

⁸⁶ Mahayyuddin, s.8-9.

⁸⁷ Taberî, I, 2843; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 109.

⁸⁸ Mesela Mekke eşrafından Talha b. Ubeyduillah, Irak'taki en-Neşâstec'e karşılık Hayber'deki hissesini; el-Eş'as ise Hadramut'taki arazilerini Iraktaki Tayznaban bölgesindeki daha zengin topraklarla değiştirdi. Taberî, I, 2854-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 109-110.

⁸⁹ Abdulazizi ed-Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc., Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 3; H. İbrahim, II, 30.

⁹⁰ H. İbrahim, II, 30.

⁹¹ Nitekim Saîd'in bu sözüne çok sert karşılık veren Güney Araplarından Mâlik el-Eşter şöyle demiştir: "Kılıçlarımızla kazandığımız ve bize ait olan bir arazi için sen nasıl olur da Sevâd'ın kendi halkına Kureyşlilere ait olduğunu söyleyebilirsin?" Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; Taberî, I, 2916; İbn A'sem, I-II, 383; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139.

Saîd, Kûfe'de infiale sebep olan sözünden sonra muhalif grubun önde gelenlerinden on kişiyi halifenin emriyle Muaviye'ye, Şam'a gönderdi.⁹² Muaviye de bunlara Kureyş'in üstünlüğünü kavratmaya çalıştı.⁹³ Oysa söz konusu şahısları iktidara muhalefete sevk eden en önemli husus, Kureyş'in artan hakimiyetini kabul etmek istememeleriydi. Nitekim bu gruptan bir kişi Muaviye tarafından ileri sürülen Kureyş'in mutlak üstünlüğü tezine şöyle diyerek itiraz etmiştir: "Sizin Kureyş olarak isimlendirdiğiniz kabile Arapların en geniş kabilesi olmadığı gibi, cahilliye döneminde de en güçlü kabilesi değildi ki bizi onunla korkutuyorsun...."⁹⁴

Sonuç olarak şu söylenebilir ki Hz. Osman ve valileri Kûfe'de Güney-Kuzey Arapları arasındaki dengeyi korumada selefleri kadar titiz davranmamışlardı. Bu sebeple meydana gelen en ufak memnuniyetsizlik bile valiler ve Halife aleyhinde kullanılmak üzere büyütülmüştür.

3-İktisadî Sebepler/ Rekabet

Kûfe'de Hz. Osman'a karşı oluşan muhalefette ekonomik sebeplerin de etkili olduğu görülmektedir.⁹⁵

Hz. Osman döneminin ikinci altı yılında fetihler nispeten durmaya başladı. Fetihlerin durması en fazla, nüfusunun büyük bir kesimi ordu mensubu olan Kûfe'de olumsuzluklara neden oldu.

Yüklü ganimetlere alışmış ve harcamalarda savurganlık eğilimi içine girmiş olan kabileler, fetih dalgasının durulmasından sonra kendilerini sadece devletin tahsis ettiği ödenek ve maaşlara dayanır durumda buldu.⁹⁶ Fütuhatin devam ettiği dönemde kendilerine fethedilen arazilerin gayr-i menkulün paylaşılmasına ses çıkarmamışlardı. Çünkü elde edilen menkul ganimetten hisselerine düşen onlara bu dönem içerisinde fazlasıyla yetiyordu. Ancak fetihlerin durmasıyla birlikte ganimetlerden gelen gelirden de mahrum kaldıklarını hisseden Kûfeli büyük bir grup devletin bu yöndeki icraatlarını irdelemeye başlamıştı.⁹⁷

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Bedevî Arapları fetihlere göndermemişler; sosyal hadiselerin dışında tutmuşlar, böylece çok akıllı ve ileri görüşlü bir siyaset takip ettiklerini göstermişlerdi. Hz. Osman ise bunların aksine bedevi Arapların sefere gitmelerini emretti. Hz. Osman bunları fetihlerle meşgul ederek fitneye düşmekten alıkoyacağını düşünüyordu. Ganimete, mala ve köle elde etmeye düşkün olan bu insanlar da, koşa koşa savaşa gittiler. Ne var ki, fetihler sırasında yapılan dedikodular, kötülükler, hep bu insanlardan geldi; yoksa gerçekten din yolunda savaşmak ve dini kuvvetlendirmek için daha önceden savaşa gidenlerden değil.⁹⁸

⁹² Bu sürgün Kûfe'deki varlıklı kimselerin halifeden talepleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 154-5; Taberî, I, 2909.

⁹³ Onun bu doğrultudaki konuşmaları için bkz., Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 152; Taberî, I, 2910; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139-140.

⁹⁴ Taberî, I, 2910; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 139-140. Bu konudaki değerlendirmelerle ilgili olarak bkz. Salim, s. 565; Akbulut, s.170; Söylemez, s.285-6; Mahayudin, s.12

⁹⁵ Valilere suçlamalarda bulunan Kûfeliler, gerçekte iktisadi saiklere dayanan itirazlarına dini bir veche vermekle nitelendirilmektedir. Bkz. Laura Veccia Vaglieri, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, trc. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, I, 81-82.

⁹⁶ Durî, s. 32, Muhammed Âbid Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s.438.

⁹⁷ Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Emeviyetü ve'l-Ahdâsü'l-İletî Sebegatha*, Dımaşk 1406/1985, s.70.

⁹⁸ Hizmetli, s.173.

Söz konusu bedevî Arapların ataları ve bizzat kendileri, daha önceki yıllarda, çölde develeri güderek, şimdi ve sonraları ise, diğer kabilelere ve komşu topraklara akınlar yaparak yaşamışlardı. Bu insanlar, askeri seferlerden sonra kara çadırlara değil, şehir/ ordugahların nispeten lüks hayatına döndüler.

Sorun, insanların teşkilatlı bir devlette yaşamanın faydalarını istemeleri, ama bu hayatın bazı tezahürlerini çok sıkıcı bulmalarında idi. Onların yalnızca az bir kısmı, tekrar göçebe hayatına dönmeye hazırlandı.⁹⁹

Küfe'de refah seviyesi fetihler ve buna bağlı olarak elde edilen ganimetlerle doğru orantılıydı. Özellikle fethe iştirak için köylerinden, çöldeki kabilelerinden ayrılıp gelerek Küfe'ye yerleşenler için ganimet hayati önem taşıyordu. Dolayısıyla ganimetlerin kesilmesi bunları zor durumda bıraktı. Devlet tarafından verilen maaşlara (atâ) bağımlı hale geldiler.

Ganimetlerin bolca geldiği dönemlerde meydana gelse bile problemler dile getirilmiyordu; yine eyalet yönetiminin iyi işlediği, maaşların düzenli ödendiği Suriye'de her şey yolundaydı.¹⁰⁰

Diğer taraftan şehirli Araplar ve özellikle Hicaz'dan Küfe'ye taşınan Kureyşliler, müreffeh bir hayat yaşıyorlardı. İslâm'daki kıdemleri onlara yüksek maaş olarak yansiyordu.¹⁰¹ Bunlar kadar olamasa da Ehlü'l-Eyyâm da Revâdif'e göre zengin sayılabilirdi. Şehre ilk yerleşenler (Ehlü'l-Eyyâm), Revâdif'in nerede ise on katı fazla maaş (atâ) almakta idi. Ehlü'l-Eyyâm yaklaşık olarak iki bin dirhem atıyye alırken, Revâdif ise iki yüz veya üç yüz dirhem atıyye almakta idi.¹⁰²

Bir başka ifade ile Küfe'de üç sosyal tabaka vardı. Küfe'deki verimli arazileri elde etmek için buraya gelen zengin Hicazlı Araplar. Bunların zenginlikleri aldıkları tatmin edici maaş ve ticari tecrübelerinden kaynaklanıyordu. Her birisi maaşları dışında ticaretten de yüklü paralar kazanıyordu. Dolayısıyla bunlar, maaşlara bağımlı değillerdi.

İkinci tabakayı oluşturanlar ise Ehlü'l-Eyyâm idi. Bunlar fütuhâtın devam ettiği dönemde bolca ganimet elde etmiş, belirli bir hayat standardına kavuşmuş gazilerdi. Nispeten iyi maaş almakla birlikte sadece maaşa bağımlı olmak onları iktidara mahkum hale getiriyordu. Bu da onların huzursuzluğuna neden oluyordu.

Üçüncü grubu ise Revâdif oluşturunuyordu. Küfe'nin fakirleri bunlardan oluşuyordu. İraktaki ilk fetihlerde yer almadıkları için divanda (divanu'l-atâ) geri sıralara kaydolmuşlardı. Dolayısıyla da aldıkları maaş ilk iki gruba oranla çok azdı.¹⁰³

H. Ömer, kişilerin alacağı maaşları tespit ederken H. Peygamber'e yakınlık ve İslâm'a girmedeki önceliği esas almıştır. Bu esaslara göre ücret divanından (divanu'l-atâ) maaşlar vermiştir. Divandan kimine 10.000 dirhem, kimine 5000 dirhem kimine ise 1000 ve hatta 100 dirhem vermişti. Maaşlar arasındaki bu ölçüdeki farklar,

⁹⁹ Watt, s. 13-4; Benzer değerlendirmeler için bkz. Salim, s.550.

¹⁰⁰ Vaglieri, I, 81-2.

¹⁰¹ bunların aldıkları maaş ve sahip oldukları zenginlik için bkz. .Taberî, I, 2412-5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 502-4.

¹⁰² krş. bkz. Taberî, I, 2198, 2343, 2412; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 148.

¹⁰³ Bu dönemdeki refah seviyesi bakımından oluşan zenginler ve fakirler sınıfı hakkında ilginç değerlendirmeler için bkz. Cabirî, *Yeniden Yapılanma* s. 142-144; H. İbrahim, II, 30-31; Salim, s. 551-52; Vaglieri, I, 81-82.

zenginlerle fakirler arasındaki oranın fakirler aleyhine daha da artmasına yol açmıştır.¹⁰⁴

Hiz. Osman döneminde de aynı maaş sistemi devam ettirilmiştir. Böylece az maaş alanlar, daha çok maaş alanlara karşı husumet beslemeye başlamışlardır. Hal böyle iken tek geçim kaynakları atâ olan bu insanların aldıkları maaşların azaltılmak istenmesi söz konusu grupların infialine sebep olmuştur.

Nitekim Küfeli muhalefetin sözcüsü ve öncüsü konumundaki Malik el-Eşter, Küfe'de yaptığı bir konuşmada maaşların azaltılmak istendiğini söyleyerek halkı galeyana getirmiştir.¹⁰⁵

Küfelilerin Hiz. Osman'a isyan etmelerinde daha başka sebeplerinde varlığından söz edilebilir. Örneğin toplumu oluşturanların Peygamber (sav) dönemindeki safiyetini kaybetmiş olması¹⁰⁶; fitne mal ve menfaat peşinden koşan bir neslin meydana gelmesi de bu isyanda etkili olmuştur.¹⁰⁷

Sonuç

Hiz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan muhalefet hareketlerini ortaya çıkaran ve artış sürecini hızlandıran bir takım etkenler olmuştur. Bu etkenler arasında Halife ve Valilerinin uygulamaları, bir başka ifadeyle yönetimle ilişkili olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Halifenin kendince haklı gördüğü gerekçelerle akrabalarını önemli mevkilere tayin etmesi, muhaliflerin huzursuzluk sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Muhalif grup, söz konusu huzursuzluklarına bir takım gerekçeler göstererek bu tutumlarında ne kadar haklı olduklarını ifade etmeye çalışmışlardır.

Halifenin iyi niyetlerle iş başına getirdiği valilerin bir takım yanlış ve bölge insanların sosyal, ekonomik ve etnik yapısını dikkate almadan gerçekleştirdikleri faaliyetler, arzulanan olumlu sonuçları vermemiştir. Aksine Valilerin şahsında Halifeye karşı gün geçtikçe artan huzursuzluklar ortaya çıkmıştır.

Huzursuzluklarda en hareketli günleri yaşayan mevki Küfe şehri olmuştur. Bunda Küfelilerin sosyal, kültürel, ekonomik ve kabilevi yapısının etkileri önemli bir yer tutmuştur.

Söz konusu huzursuzlukların ortadan kaldırılması için Halife tarafından alınan çareler de bazen daha büyük tepkilere yol açmıştır. Buradan da şu sonuca varılabilir ki, Küfelileri isyana yönelten olumsuzluklar, sadece Halife veya onun tarafından iş başına getirilen yöneticilerinin uygulamaları ile sınırlı değildir. Zira vali değişikliği talepleri Halife tarafından derhal yerine getirilmiş olmasına rağmen onların Hiz. Osman'a karşı tavırlarında olumlu gelişmeler olmamıştır.

Küfelilerin isyanlarında pek çok etkenin rol aldığı söylenebilirse de bunlar arasında iktisadî ve içtimaî değişimin çok etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca Araçları

¹⁰⁴ Kaynakların naklettiklerine göre Hiz. Ömer, atâ miktarını eşitlemeyi düşünmüş, ancak ömrü buna vefa etmemiştir. bkz. Taberî, I, 2414; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 504

¹⁰⁵ bkz., İbn Sa'd, V, 33; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 157; Taberî, I, 2929; 2413,2198,2343; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 148.

¹⁰⁶ Câbirî, *Siyasal Akıl*, s.438-9

¹⁰⁷ Bu noktada hakkında çok şeyler söylenen Abdullah b. Sebe'nin bu isyanda rolünün olup olmaması çok ta önemli değildir. Zira böyle birisi yoksa bile tutuşmaya başlayan fitne ateşini körükleyenler zaten mevcuttu. Abdullah b. Sebe' hakkında bkz. İşş, s.64-70; E. R. Fıçlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, İstanbul 1988, I, 133-4; Murtaza el-Askerî, *Abdullah b. Saba Masalı, Bir yalancının Düzmeleri*, trc. Abdülkadir Gölpınarlı, İstanbul 1974, 25-70; Hizmetli, s. 169-172.

helaka götüren kabile asabiyetinin de Kûfelilerin isyanında etkili olduğu ifade edilebilir.

Kûfeliler isyanlarına gerekçe olarak gösterdikleri sıkıntılarının giderilmesi maksadıyla Halifeye gitmişler, onu öldürmekle bu sıkıntıları sona erdirmek bir tarafa, ileriki dönemlerde kat kat artırmışlardır. Böylece onların denediği yöntemin doğru olmadığı anlaşılmıştır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Halifenin eleştirilere neden olan icraatlarından hiçbirisi, asilerin onu öldürmesini haklı kılmaz. Zira o, devlet başkanı sıfatıyla bir takım kararlar almış ve bunları uygulamak için elinden geleni yapmıştır. Dolayısıyla yanlış icraatlarından dolayı bir devlet başkanının öldürülmesi asla doğru bir hareket tarzı değildir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulaziz es-Salim, *Tarihu't-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1406/1986
 Apak, Adem, "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", *ÜİFD*, sayı: 7, cilt: 7, Bursa 1998
 -----, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001
 el-Askerî, Murtaza, *Abdullah b. Saba Masalı, Bir yalancının Düzmeleri*, trc. Abdülkadir Gölpınarlı, İstanbul 1974
 Athamına, Khalil, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", trc., Saim Yılmaz, *Sakarya ÜİFD*, 2/2000.
 Aycan, İrfan, *Saltanata Giden yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990
 el-Belâzürî, Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldan*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987
 -----, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk., Süheyl Zekkar-Riyad Zirikî, Beyrut 1417/1996
 Câbirî, Muhammed Âbid, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, trc., Ali İhsan Pala- Mehmet Şirin Çıkar, Ankara 2001
 -----, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997
 Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, Haz. Mahir İz, İstanbul 1985
 ed-Dineverî, Ebû Hanife, *el-Ahbârü't-Tival*, thk. Abdülmünim Âmir-Cemaleddin eş-Şeyyal, Bağdat 1379/1959
 ed-Durî, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc., Sabri Orman, İstanbul 1991
 Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, trc., E. R. Fıçlalı- Osman Eskicioğlu, İstanbul 1970
 Fıçlalı, E. R., "Abdullah b. Sebe", *DİA*, İstanbul 1988
 -----, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, Ankara 1975, sayı: XX, 227.
 -----, *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983
 Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk., Ekrem Ziya el-Umerî, Riyad 1405/1985
 el-Hamevî, Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, thk., Abdulaziz el-Cüdfî, Beyrut 1410/1990
 Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, İstanbul 1985
 Hişam Cuayt, *el-Kûfe*, Beyrut, 1993
 el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, *el-Eğânî*, şrh., Ali Muhenna, Beyrut 1415/1995
 el-İşş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Emeviyetü ve'l-Ahdâsü'lletî Sebegatha*, Dımaşk 1406/1985
 İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut trz.,
 İbn Abdırabbih el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd*, thk Muhammed Saîd Uryan, Kahire 1359/1940
 İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk., Ali Muhammed el-Bicavî, Beyrut 1412/1992
 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Mead fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, thk., Şuayb el-Arnaut, Beyrut 1414/1994
 İbn Kesîr, Ebû'l-Fida, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Ahmed Ebû Müslim- Ali Necib Advâ, Beyrut trz,
 İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Taha Muhammed ez-Zübânî, Beyrut 1967

- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübra*, Beyrut 1405/1975
- İbnü'l-A'rabî, Kâdî Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fi Tahkiki Mevkıfı's-Sahâbeti Bâde Vefatı'n-Nebî*, thk. Muhibbüddin el-Hatib, Kahire 1399/1970
- İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1399/1979
- , *Usdu'l-Ğâbe fi Marifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1409/1989
- Kutluay, Yaşar, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965
- M. Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1413/1993
- el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zehab*, Beyrut 1407/1987
- Muhammed. Rıza, *Zinnûreyn Osman b. Affan*, Beyrut 1402/1982
- Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1986
- Riyad İsa, *en-Niza beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1406/1985
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001
- es-Süheyfî, Abdurrahman, *er-Ravdu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, thk., Abdurrahman el-Vekîl, yy., trz.,
- Şiblî, Mevlana Nu'man ve Süleyman Nedevî, *Asrı Saadet*, trc., Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1973-1975
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire trz., (de Goege neşrinden)
- Vaglieri, Laura Veccia, "Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, trc. İlhan Kutluer, İstanbul 1989
- Vida, G. Levi Della, "Osman", *İA*, İstanbul 1965
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc., E. R. Fiğlalı, Ankara 1981
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc., Fikret İşıltan, Ankara 1963
- el-Ya'kubî, Ebû Ya'kub, *Tarihu'l-Ya'kubî*, thk., Abdu'l-Emir Mühenna, Beyrut 1413/1993
- Yahaya, Mahayudin Hj., "Kûfan Political Opposition in the Mid-Seventh Century A.D.", *Hamdard Islamicus*, Karaçi 1996, vol: XIX, no: 4, s.5-6
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut 1414/1994
- , *Tarihu'l-İslâm*, thk, Abdüselam Tedmûri, Beyrut 1410/1990